

**ƏN ƏHƏMİYYƏTLİ KİMYƏVİ ELEMENTLƏR (Na, K, Mg, Ca)
HAQQINDA ŞAĞİRDlərƏ ELMİ-KÜTLƏVİ MƏLUMATLARIN
ÇATDIRILMASININ VACİBLİYİ**

V.M.Abbasov, A.M.Tağıyeva

Akademik Y.H.Məmmədliyəv adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu

Kimyəvi elementlər haqqında şagirdlərin məlumatlandırılması elə hazırlanmalıdır ki, şagirdlər həmin məlumatların həyati əhəmiyyətini başa düşsünlər. Bu məlumatlar, verilən elementin canlıların inkişafında, ciddi texnoloji, energetik, sosial problemlərin həllində rolunu kifayət qədər göstərməlidir.

Qeyd edək ki, kimyəvi elementlərə və elementlərin dövrü cədvəlinə maraq həmişə böyük olub. Qeyd etməliyik ki, dövrü cədvəl bəşəriyyətin ən böyük kəşflərindən biridir. 1869-cu ildə məşhur rus alimi **Dmitri İvanoviç Mendeleev** dövrü sistemi kəşf edərkən kimyəvi elementləri məhz bu şəkildə birləşdirmək üçün heç bir görünən səbəb yox idi. Lakin elementlərin belə eleqant sistemdə uğurlu nizamlana bilməsi faktı kimyəvi tədqiqatlarda geniş imkanlar açıldığı fikrinə gətirib çıxardı.

Elementlərin dövrü sistemi cədvəlinin xassələri Mendeleevə elmə məlum olmayan elementlərin mövcud olmasını proqnozlaşdırmağa imkan verdi. Təxminən 15 il müddətində onun öncədən söylədikləri uğurla təsdiq olundu. *Qalliumun, skandiumun və germaniumun* kəşfi o fikri möhkəmlətdi ki, dövrü sistemin əsasında kimyəvi elementlər arasında qarşılıqlı əlaqənin dərin həqiqi anlanması durur.

XX əsrin ərəfəsində əksər fiziklər, o cümlədən Cozef Con Tomson, Nils Bor və Volfqanq Pauli dövrü sistemin prinsipinin nəyə əsaslandığını izah etməyə çalışmışdılar. Elektronu kəşf edən ingilis fiziki Tomson ilk olaraq ehtimal etdi ki, atomda elektronlar müəyyən qaydada yerləşirlər. İndi biz onu elektron konfigurasiyası adlandırırıq. Danimarka alimi **Nils Bor** atomların konfigurasiyasına dəqiqləşdirmə gətirdi və ona izah verdi ki, elementlər nə üçün belə tez-tez təkrarlanırlar və ya başqa sözlə desək nə üçün bəzi elementlər dövrü sistemdə bu və ya digər qruplara bölünməlidir. Borun izahı kimyəvi reaksiyaların yeni anlamına əsaslanırdı. Onun fikrincə kimyəvi reaksiya xarici elektronların iştirakı ilə gedir və onn fikrincə istənilən vertikal sütunda elementin nömrəsi onun atomunun orbitindəki elektronların sayına bərabərdir. Sonra avstriya alimi **Volfqanq Pauli** elektron konfigurasiyası anlayışına dəqiqləşdirmə gətirdi. O, elektronun o vaxta qədər məlum olmayan xarakteristikasını – **onun sərbəstlik dərəcəsinə** (*“spin” kimi məlumdur*) təklif etdi. Qısa deyilsə dövrü sistemin əsasını öyrənmək cəhdləri kvant nəzəriyyəsinin inkişafına kömək etdi və həmin

tədqiqatlar da öz növbəsində kimyəvi elementlərin dövri sisteminin nəzəri bazasını möhkəmləndirdi.

Hesab edirik ki, 50 daha çox öyrənilən elementlər haqqında elmi-kütləvi məlumatların şagirdlərə çatdırılması onlarda kimyaya marağı daha da artırmağa bilər.

İlk növbədə qələvi və qələvi torpaq elementləri haqqında məlumatları verməyi vacib saydıq. Bu elementlər dövri cədvəlin birinci və ikinci qrupunda yerləşir. Birinci qrupda yerləşən qələvi metallar yumşaq metallardır, gümüşü rənglidirlər, bıçaq ilə yaxşı kəsilirlər. Onların hamısı xarici elektron təbəqəsində yalnız bir elektrona malikdir və reaksiyaya yaxşı girirlər.

İkinci qrupda yerləşən-qələvi torpaq metallar da gümüşü çalara malikdirlər. Onların xarici elektron təbəqəsində iki elektron yerləşir və uyğun olaraq bu metallar digər elementlərlə reaksiyaya daha könülsüz girirlər. Qələvi metallarla müqayisədə qələvi-torpaq metallar daha yüksək temperaturda əriyirlər və qaynayırlar.

Natrium. Natrium elementi ilk dəfə Britaniya kimyaçısı **Xamfri Devi** tərəfindən alınmışdır. **Yens Yakob Bertselius** natriuma Na işarəsini vermişdir. Natrium elementi bizim planetdə yayılmasına görə 6-cı elementdir. Bu element yer qabığının kütləsinin 2,6%-ni təşkil edir.

Natrium elementinin kiçik bir kəsiyini suya atsanız su fııldamağa başlayacaq. Səbəb odur ki, natrium metalı su ilə reaksiyaya girərək hidrogen və böyük miqdarda istilik ayrılmaqla natrium hidrokسيد çevrilir. Kimyəvi aktivliyinə baxmayaraq natrium öz adını natrium karbonatdan götürmüşdür. Bu maddə bizə **soda (natron)** kimi tanışdır. *Soda* sözü ərəb sözü olan “*suda*”dan götürülmüşdür. Bu söz baş ağrısını ifadə edir, belə ki, soda onun müalicəsində aktiv olaraq istifadə edilirdi. Köhnəlmiş “natron” termini altında natrium hidrokarbonat (natrium karbonatın suda məhlulu) nəzərdə tutulur. Öz kimyəvi işarəsini natrium latın sözü olan natriumun qısaldılmasından almışdır. Biz hər gün bu element ilə rastlaşırıq: sarı işıqlanma almaq üçün yol fanarlarında istifadə olunur. Amma biz natrium ilə daha çox natrium xlorid-xörək duzu halında rastlaşırıq. Canlı orqanizmlərin həyat fəaliyyətlərini saxlamaq üçün natrium çox vacibdir. O, bizim qan təzyiqimizi tənzimləmək üçün vacibdir, həmçinin o, baş-beyin neyronlarının elektrik yüklərinin toplanması prosesində iştirak edir.

Kalium. İlk dəfə olaraq britaniya alimi **Xamfri Devi** tərəfindən **1807-ci ildə** kəşf olunmuşdur. Olduqca aktiv metal olduğundan metallurjiyada istifadə üçün yaramır. Amma onun duzları bizim üçün çox əhəmiyyətlidir. Əsrlər boyu bəşəriyyət *kalium nitratdan (şora)* barıt istehsalında, *kalium karbonatı (potaş)*

sabun hazırlanmasında, alüminium-kalium sulfatı (zəy) isə parçaların boyanmasında istifadə etmişdir.

Kalium hidrosulfat balatanın qıçqırmasını dayandırmaq üçün şəraba əlavə olunur, kalium benzonat isə konservant kimi istifadə olunur. İldə kalium filizinin çıxarıldığı miqdar 35 milyon tona çatır. Çünki kalium duzu həm də gübrə kimi istifadə olunur. Əsas kalium *mineralı silvindir (kalium xlorid)*. Kalium yuyucu vasitələr, şüşə, farmaseptik preparatlar istehsalında istifadə olunur. İldə bu elementdən 200 tona yaxın istehsal olunur ki, onun da çox hissəsi superoksida çevrilir. Bu maddə oksigen regeneratuoru kimi sualtı gəmilərdə və kosmik gəmilərdə istifadə olunur. Kalium canlı orqanizmlərin bioloji proseslərin əhəmiyyətli hissəsidir və o, əsəb sisteminin işində əsas rol oynayır.

Maqnezium. Maqnezium yüngüllüyü və möhkəmliyi ilə fərqlənən metaldır. Dünyada ən çox istifadə olunan metallar sırasında dəmir və alüminiumdan sonra üçüncü metaldır. Maqneziuma cəmi bir neçə faiz alüminium əlavə olunduqda bu, onun korroziyaya davamlılığını artırır və qaynağa müqavimətini azaldır. Bu ərinti velosipedlər və avtomobillər üçün oturmaqlar və hava gəmiləri hazırlanmasında istifadə olunur. O, yüngül çemodanlar, qazon biçən maşın və elektrik alətləri istehsalında istifadə olunur. Maqnezium olduqca parıltılı yanır, odur ki, onun tozundan fotoalışqan doldurulur.

Tərkibində maqnezium olan əsas minerallar maqnezium karbonatın müxtəlif növləri olan dolomit və maqnezitdir. Onların illik hasilatı 10 milyon tondur. Dolomit müasir pəncərələri doldurmaq üçün uçucu qaz almaq məqsədi ilə istifadə olunur. Maqneziti qızdırmaqla maqnezium oksid alınır ki, o da gübrə, iribuyuzlu heyvanlar üçün qida əlavəsi və odadavamlı kərpic istehsalında istifadə olunur. Maqnezium xlorofill molekullarının tərkibində aşkar olunmuşdur. Xlorofill *karbon qazını karbohidratlara (qlükoza)* çevirmək üçün bitkilər tərəfindən istifadə olunur.

Heyvanların orqanizmində təxminən 0,03-0,07% (*kütlə*) maqnezium olur. O, sümüklərin və dişlərin tərkibinə daxildir, qara ciyərdə, qanda, sinir toxumalarında və beyində olur, zülal və karbon mübadiləsində iştirak edir. İnsanın çəkisi 70 kq olduqda onun orqanizmində 19-20 qram maqnezium olur. O, antiseptik, damar genişləndirici təsir göstərir, arterial təzyiqi və qanda xolesterinin miqdarını azaldır, baş-beyin qabığında ləngimə proseslərini gücləndirir, əsəb sistemə sakitləşdirici təsir edir, orqanizmin xərcəngə qarşı müdafiə qüvvəsinin aktivləşməsində böyük rol oynayır. Maqnezium immun sistemini gücləndirir, antiaritmik təsirə malikdir, fiziki yüklənmədən sonra gücün bərpasına kömək edir.

Maqnezium çatışmazlığı infarkta meyilliliyi artırır.

Badam, araxis, hind qozu, pomidor, kartof, boranı, lobyada, nanə, zeytun, cəfəri, bütöv buğda, yulaf, qarabaşaq dənı, kəpəkdə maqnezium olur. Eyni zamanda maqnezium qara ciyər və yumurta sarısında olur.

İnsan bədənində maqnezium atomlarının sayı $8,7 \cdot 10^{23}$, bir insan hüceyrəsində isə $8,7 \cdot 10^9$ ədəddir.

Maqnezium ionları dəniz suyuna acı dad verməklə yanaşı onu içməyə yararsız edir, kəskin ishal və qusma yaradır.

Kalsium. O, gümüşü ağ metaldir. Ona müəyyən möhkəmlik xasdır. Öz kimyəvi giperaktivliyinə görə ona təbiətdə təmiz halda rast gəlinmir. İlk dəfə təmiz kalsiumu 1808-ci ildə britaniya kimyaçısı **Xamfri Devi** almışdır. Bu element alüminiumdan sonra yer qabığında ən çox yayılmış metaldir. Yüz milyonlarla il mütəmadi olaraq okeanların və qurunun çoxlu sayda canlıları çanaq formalaşdırmaq üçün kalsium karbonat istifadə etmişlər. Zaman keçdikcə dəniz dibində bu heyvanların qalıqlarından əhəng daşı əmələ gəlmişdir. Əhəng daşı atmosferdə karbon qazının səviyyəsinin stabilləşməsinə kömək edir. Elə bitkilər var ki, qələvi mühitə üstünlük verir, odur ki, əhəngdaşlı torpaqlarda yetişirlər. Kalsium fosfat heyvan sümüklərinin və dişlərinin tərkibinə daxildir, həmçinin müxtəlif fizioloji proseslərdə iştirak edir.

Kalsium çatışmazlığı pektin maddələrinin köpəşməsinə, hüceyrə divarlarının seliklənməsinə və bitkilərin çürüməsinə səbəb olur; kök sistemi zədələnir, bitkilərin yuxarı hissəsinin və cavan yarpaqların ağarması baş verir. Yeni əmələ gələn yarpaqlar əyri, kənarları düz formada olmayan, kiçik olur, səthində açıq-sarımtıl ləkələr əmələ gəlir, yarpaqların kənarları aşağı qatlanır. Kalsium çatışmazlığı kəskin olduqda yeni yaranan qanadların yuxarı hissəsi məhv olur.

Heyvanların orqanizmində kalsium 1,9-dan 2,5 kütlə faizinə qədər olur.

İnsan orqanizmində kalsiumun 98-99%-i skeletin sümüklərinin tərkibinə daxildir ki, onlar da kalsium “deposu” rolunu oynayır.

Kalsium ionları orqanizmin bütün toxumalarında və mayələrində olur: qanın plazmasında 1 qram, yumşaq toxumalarda 6,8 qram. İnsanın çəkisi 70 kq olduqda orqanizmdə kalsiumun miqdarı 1700 qram olur ki, onun da 80%-i kalsium fosfat və 13%-i kalsium karbonat formasındadır.

Kalsium qan əmələgətirmə və qanın laxtalanması prosesləri üçün, ürəyin işini tənzimləmək, əzələlərin yığılıb-açılması, maddələr mübadiləsi, damarların keçiriciliyini azaltmaq, sümüklərin inkişafı üçün lazımdır. Kalsium birləşmələri əsəb sisteminin vəziyyətinə, əsəb impulslarının ötürülməsinə müsbət təsir edir, iltihab əleyhinə təsir göstərir, hüceyrə membranlarının keçiriciliyini təmin edir, bəzi fermentlərin aktivləşməsinə səbəb olur. Sağlam adam gündə 1,5 qram

kalsium qəbul etməlidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, orqanizm kalsiumu piylərin iştirakı ilə mənimsəyir: hər 0,06 qram kalsiuma 1 qram piy lazımdır. Kalsium orqanizmdən bağırsağ və böyrəklər vasitəsi ilə xaric olur.

Kalsium çatışmazlığı osteoporoz, dayaq-oynaq, əsəb sistemlərində pozğunluqlara, qanın kifayət qədər laxtalanmamasına səbəb olur.

Noxud, yaşıl noxud, soya, lobya, ispanaq, kök, turp, kələm, çuğundur, kartof, xiyar, soğan, ağ turp, mərci, kərəviz, qulançarda kalsium var. Kalsium həmçinin alma, gilənar, çiyələk, ərik, moruq, böyürtkən, portağal, ananas, şaftalı, üzümde var.

Kalsiumun daha çox məlum olan və insanlar tərəfindən istifadə olunan birləşmələri aşağıdakılardır:

- ✓ Ca CO_3 – kalsium karbonat, kalsit, təbaşir, mərmər, əhəng daşı;
- ✓ $\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$ – kalsium ortofosfat, fosforit, sümük unu;
- ✓ $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$ – kalsium nitrat, kalsium şorası;
- ✓ Ca O – kalsium oksid, sönməmiş əhəng;
- ✓ $\text{Ca}(\text{OH})_2$ – kalsium hidrokسيد, sönmüş əhəng;
- ✓ $\text{Ca}(\text{OCl})_2$ – xlorlu əhəng;
- ✓ $\text{Ca SO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ – kalsium sulfatın kristal hidratı;
- ✓ $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$ – superfosfat.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Большая Российская Энциклопедия. Москва, Научное Издательство «Большая Российская Энциклопедия», 2013. Том. 22, с. 128-132;
2. Большая Российская Энциклопедия. Москва, Научное Издательство «Большая Российская Энциклопедия», 2008. Том. 12, с. 503-504;
3. Большая Российская Энциклопедия. Москва, Научное Издательство «Большая Российская Энциклопедия», 2011. Том. 18, с. 355-356;
4. Большая Российская Энциклопедия. Москва, Научное Издательство «Большая Российская Энциклопедия», 2008. Том. 12, с. 571-572;
5. Большая Российская Энциклопедия. Москва, Научное Издательство «Большая Российская Энциклопедия», 2005. Том. 3, с. 47;
6. Abbasov V.M., Tağıyeva A.M., Nəsənov Z.Ə., Salmanzadə Ş.V. Kimya və həyat. “Kövsər” nəşriyyatı, Bakı, 2011, 234 s.
7. Хью Олдерси-Уильяте, Филип Болл, Брайан Клееч, Джон Эмсли, Марк Лич, Джеффри Моран, эрик Сперри, Андреа Селла, Филип Стюарт. Химия за 30 секунд. 50 наиболее знаемых химических элементов, каждому из которых посвящено полминуты. Москва, РИПОЛ КЛАССИК, 2014, с. 160.

V.M. Abbasov, A.M. Tagiyeva

Институт Нефтехимических Процессов имени акад. Ю.Г.Мамедалиева

**ВАЖНОСТ ПРЕПОДАВАНИЯ ШКОЛЬНИКАМ НАУЧНО-ПОПУЛЯРНОЙ
ИНФОРМАЦИИ О ПОЛЕЗНЫХ ХИМИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТАХ
(Na, K, Mg, Ca)**

АННОТАЦИЯ

При преподавании химии важно преподнести школьникам достаточно полную информацию о химических элементах. В тоже время необходимо объяснить им жизненную важность этих элементов.

Более 50 из известных элементов играют важную роль в жизни живых организмов, а также в решении технологических, энергетических и социальных проблем.

В этой статье сообщаются интересные сведения об элементах Na, K, Mg, Ca.

V.M. Abbasov, A.M. Tagiyeva

The Institute of Petro-Chemical Processes named by acad. Y.H.Mamedaliyev

**THE IMPORTANCE of INFORMING the STUDENTS WITH a
POPULAR-SCIENTIFIC INFORMATION ABOUT the MOST IMPORTANT
CHEMICAL ELEMENTS (Na, K, Mg, Ca)**

ANNOTATION

It's important to deliver enough information about elements to the students while studying chemistry. Also it should be so that the information can show the life importance of the noted elements.

50 of the known elements are assuming the special importance of technical, energetic and social problems in the life of living organisms.

In this article are given a lot of interesting information about Na, K, Mg və Ca.

Açar sözlər: Kimyəvi element, dövri sistem, elektron, qələvi və qələvi torpaq elementləri

Ключевые слова: химический элемент, периодический систем, электрон, щелочные и щелочно-земельные элементы.

Key words: chemical element, periodic systems, electron, alkali and alkaline earth elements.